

Romsics Gergely

EGY KULTUSZ RENDSZERTANA

Gondolatok Turbucz Dávid *A Horthy-kultusz 1919–1944.*
című kötete kapcsán

A két világháború közötti Európában, az elmúlt évtizedek nemzetközi szakirodalmának tanúsága szerint, a vezérkultuszoknak a társadalmi egyetértés előállításában kiemelt szerep jutott. Ehhez a kutatási irányhoz zárkózik fel Turbucz Dávid *A Horthy-kultusz 1919–1944.* című monográfiája¹, amely a hazai történetírás egyik legjelentősebb hozzájárulása a politikai reprezentációk kutatásának gyorsan bővülő irodalmához. Az első világháború utáni években Európa-szerte legitimitáshiányos rendszerek keletkeztek, amelyek a kontinens legerősebben intézményesült képviselői hagyományokkal rendelkező országai (azaz a nyugat-európai és skandináv régió), illetve Csehszlovákia kivételével sorozatos válságok nyomán jellemzően autoriter vagy totalitárius irányba tolódtak el. Az átalakukások mellett a vezérkultuszok kialakulása is sokhelyütt megfigyelhető; ez leginkább a politikai rendszer legitimálásának szándékához köthető.

A korszakra vonatkozó kultusz kutatás tétjét és elsődleges politikatörténeti kontextusát a következő, a két világháború közötti transznacionális jelenségcsoport adja. Egy demokratizáló és egy radikális baloldali forradalmi hullám után az európai (fél)periférián nem vagy nem tisztán fasiszta antidemokratikus rendszerek keletkeztek nagy számban, amelyek jellege máig alapvető kérdése a kor értelmezésének. Ennek a vitának számtalan magyar leágazása is létezik, és a kérdés így a magyar történettudomány számára evidens belépési pont lehet a nemzetközi figyelemre is számot tartó diskurzusokba.

Nemcsak a magyar történettudományban indult meg a hatvanas évek derekán – Márkus László úttörő politikai szociológiai tanulmánya nyomán² – vita a Horthy-rendszer jellegéről, de a nemzetközi kutatásban is szinte párhuzamosan kezdődött meg az a nagyívű korrekció, amely az ötvenes évek szűkre szabott elméleti kereteit szétfeszítette. (Érdekesség, hogy Lackó Miklós már ennek vitájában rámutatott a Horthy-kultusz jelentőségére a különböző politikai platformok közötti egyensúly és relatív béke megőrzésében.)³ A két világháború közötti időszak

¹ *Turbucz Dávid: A Horthy-kultusz 1919–1944.* Bp. 2015.

² *Márkus László: A Horthy-rendszer uralkodó elitjének jellegéről.* Történelmi Szemle 8. (1965) 449–465.

³ Vita és hozzászólások Márkus László: A Horthy-rendszer uralkodó elitjének jellegéről c. referátumához. Történelmi Szemle 8. (1965) 466–469., különösen: 466.

a fasizmus felőli értelmezése – benne Franco-, Horthy-, sőt király-fasizmusokkal – a totalitarizmuselméletek jegyében homogenizált módon igyekezett a demokratikus rendszerek vagy demokratizáló politikai vállalkozások kudarcai nyomán kialakult rezsimiek átfogó értelmezését adni.⁴ A kultuszépítés jelensége – amely általában kéz a kézben járt az erős embereken alapuló antidemokratikus rendek konszolidációjával – fontos mozzanatként szerepelt ezekben a kutatásokban, amely az „archetipikus” fasizmusok reprezentációs politikáihoz hasonlítva a közös jelleg melletti érvként működött. Turbucz maga is igazolja, hogy ez az azóta meghaladott nézetrendszer nem minden empíria ellenében, inkább bizonyos elemek felnagyításával és mások figyelmen kívül hagyásával alakulhatott ki. Könyvének ötödik táblázata (314–315.) explicit módon a Hitler-kultusszal veti össze a kormányzó körül kialakított reprezentációs univerzumot, és számos egyezést talált.

A munka egésze ugyanakkor ahhoz a fentebb azonosított historiográfiai áramlathoz zárkózik fel, amely a Horthy-rendszert a kultusz egyes vonásai és a kultikus gyakorlatok elterjedtsége ellenére autoriterként jellemzi. Ez az elmúlt csaknem fél évszázad meghatározó álláspontja, amely ugyan nem kizárólagos érvényű, de domináns úgy a hazai, mint a nemzetközi kutatásban. A nemzetközi irodalomból Juan Linz különböző munkáinak recepciója meghatározó itthon,⁵ de az establishment-autoritarizmus és a fasiszta mozgalmak elválasztását máig érvényes módon már Deák István elvégezte az 1966-ban megjelent Rogger-Weber-féle szintéziskötetben, amely az európai jobboldali áramlatok árnyaltabb értelmezésére törekedve a fasizmus-paradigmával történt szakítás egyik kulcsszövege a historiográfiában.⁶

⁴ Ennek példája *George L. Mosse: The Genesis of Fascism. Journal of Contemporary History* 1. (1966) 14–26., különösen: 23.; illetve specifikusabban magyar kontextusban *George Barany: The Dragon's Teeth. The Roots of Hungarian Fascism. In: Native Fascism in the Successor States 1918–1945.* Ed. Peter F. Sugar. Santa Barbara 1971. 73–82., ahogy a kötet egésze is jobbára a fasizmus mint általános értelmező paradigma felhasználásának példája. Érdekes ellentét Ránki György eltérő – mai rendszer-értelmezéseinkhez lényegesen közelebb álló – párhuzamos tanulmánya ugyanebben a kötetben. *György Ránki: The Problem of Fascism in Hungary. In: Sugar: Native Fascism i.m. 65–72.* A paradigma rendszeres kritikájához. Vö. *Eugen Weber: Fascism(s) and Some Harbingers. The Journal of Modern History* 54. (1982) 746–765. Weber, a Horthy-establishmentet tarka konzervatív-autoriter konglomerátumként bemutató, Deák István alább hivatkozott tanulmányát 1966-ban közlő úttörő kötet szerkesztője ebben a munkájában (is) határozottan felszólalt a „minden elnyomást, autoriter rendszert és reakciósságot a fasiszta ecsettel sötétre mázoló” (tarred with the fascist brush) megközelítés ellenében. Uo. 746–747.

⁵ A kulcsszöveget, amely meghatározó volt a linzi fogalomhasználat hazai bevezetésében, egy japán vendégkutató írta. Lásd *Hirata Takeshi: A bethleni konszolidáció jellege a nemzetközi szakirodalom tükrében. Valóság* 36. (1993) 11. sz. 54–66. Rövid recepciótörténete megtalálható a recenzált szerző egy korábbi tanulmányában, lásd *Turbucz Dávid: A politikai rendszer jellege a Horthy-korszak első tíz évében. Múltunk* 52. (2007). 4. sz. 228–245., különösen: 229.

⁶ *István Deák: Hungary. In: The European Right. A Historical Profile.* Eds. Hans Rogger – Eugen Weber. Berkeley–Los Angeles 1966. 364–407. Deák értékelése kapcsolódott Macartney a hazai szakirodalomban is jól ismert leírásához Horthy hatalmának önkorlátozó jellegéről. *Carlile Aylmer Macartney: October Fifteenth. A History of Modern Hungary I-II.* Edinburgh 1961. I. 55–59.

Ez az álláspont azonban éppen a jelen munka számára vet fel értelmezési problémákat. Hogyan egyeztethető össze az általában fasiszta, illetve tágabban szemlélve totalitárius jellemzőként azonosított vezérkultusz megléte és a rendszer nem fasiszta jellege? Hogy konkrét elemzői dilemmára is hozunk példát: ha a kultusz „normális” funkciója a társadalmi kohézió létrehozása politikai mobilizáció révén, hogyan illeszkedik a társadalmat éppen a politikai folyamatoktól távol tartani törekvő autoriter elit programjához a kultuszépítés? Utóbbira jellemző példa Salazar antikultusza, amely az *Estado Novo* vezetőjének mindennapiságát, „hétköznapi portugalságát” hangsúlyozta, és jól illeszthető a hagyományos autoriter rendszerek bürokratikus-technokrata típusához.⁷ Portugáliában az államideológia sokkal inkább a luzitán küldetéstudat és a katolicizmus talapzatán épült fel, és a vezérkultusz nem vált meghatározó pillérévé. Horthy alakjához a rövid ideig kvázi-diktátorként felépő, 1918-ban meggyilkolt Sidónio Pais állt volna közelebb (katona, karizmatikus vezető), semmint Salazar a szürke árnyalataiban pompázó bürokrata figurája.⁸

A frissebb nemzetközi komparatív irodalom, amelyet a könyv is bőszeggel idéz, jellemzően erre a dilemmára kíván válaszokat adni. Különböző helyzetekben és eltérő tapasztalatok alapján, ám a modern tömegpolitika hasonló kihívásaira, azaz a – harmincas évektől – felemelkedő fasiszta és egyéb szélsőjobboldali diktatórikus törekvésekre válaszul a legtöbb autoriter rendszerben kialakultak a jobboldali radikálisokkal szembeni stratégiák részeikben gyakran átfedést mutató változatai. Erre éppen Magyarország kiváló példa, mivel Horthy kultusza, ahogy ezt Turbucz is többször, kulcsfontosságú helyeken bemutatja, a fasiszta felemelkedésének korában kétszeresen integráló-korlátozó hatást gyakorolt a magyar szélsőjobbra, noha eredeti ideológiai forrásvidékei is a szélsőjobb helyezkedtek el. Egyfelől a szegedi „protofasiszta” áramlatokhoz tartozó csoportokat, mindenekelőtt Gömbös körét az establishmenten belül integrálta. Ezeknek a kultusz kezdeményezőiként kivételes hatásuk volt a Horthy-reprezentációk alakítására az első, átmeneti kormányzói periódusban. Ebben a tekintetben például Spanyolországban is megismétlődött ez a Magyarországon korán kibontakozott dinamika, a fasiszta Falange a rendszerbe történt (ön)integrációjának folyamatában. A „rég” magyar szélsőjobb a konszolidáció ideje alatt sem szorult ki a kultikus praxisok szervezőinek, formálóinak köréből, és ezáltal a Horthy-kultusz az establishmenten belüli versengések elfedését is szolgálta, egyben biztosíték maradt a hatalom perifériáira szorított radikálisoknak saját, maradék elitpozícióik

⁷ *António Costa – Maria Inácia Rezola: Political Catholicism, Crisis of Democracy and Salazar's New State in Portugal. Totalitarian Movements and Political Religions* 8. (2007) 353–368., különösen: 359–360.

⁸ *António Costa Pinto: Chaos' and 'Order': Preto, Salazar and Charismatic Appeal in Inter-war Portugal. Totalitarian Movements and Political Religions* 7. (2006) 203–214., különösen: 203.

vonatkozásában. Tegyük hozzá, ez a kalkuláció abban az értelemben is működött, hogy a radikális irányzat utóbb valódi és korlátozottan sikeres kísérletet is tehetett később az establishment meghódítására. Az újabb és radikálisabb szélsőjobboldali mozgalmak előtt pedig a kultusz kijelölte propagandájuk tabujait: a szimbolikus politika azon területeit, amelyekkel kapcsolatban az establishment nem nézte (volna) el a szembefordulást, és amelyeknek az új szélsőségesek általi megkérdőjelezése korlátozott intenzitással és jórészt névtelen röplapok, valamint suttogó propaganda révén történhetett.⁹

A magyar szélsőjobb két, igen eltérő generációjának, az establishmenthez való eltérő viszonyának, illetve magának a hatalom birtokosainak és működtetőinek tevékenységét a politikai rendszerek hibridizációja felől vizsgáló kutatások folytatása és bővítése általában is indokolt tehát. Mindez fokozottan igaz Horthy alakjának társadalmi reprezentációként, a (modern?) propaganda első igazi, mindenható eljutó tömegtermékeként való vizsgálatára. Az elemző, feltáró szintézis mindeddig hiányzott, és hiányzott ezáltal egy összefüggő szöveggént soha meg nem írt, de kollektíve, a magyar és nemzetközi tudományosság által mégiscsak megkonstruált gigantikus Horthy-metakönyv kulcsfejezete. Turbucz Dávid munkája ezt az űrt sikerrel tölti be, s a fentebb összegzett dilemmák, kérdésfelvetések miatt a kultuszok összehasonlító elemzésén túlmutató jelentőséggel bír, különösen a két világháború közötti európai politikai rendszerek jellegzetességeiről és tipológiáiról évtizedek óta folyó tudományos diskurzus szempontjából.

Nem elégtelen igyekvésének, hanem a vonatkozó források nehéz feldolgozhatóságának és – gyakran – hiányának következménye, hogy a szerzőnek minden alapossága ellenére le kellett mondania a kultusz- és propagandakutatás egyes vonatkozásainak részletes tárgyalásáról. A munka nem tudja következetesen bemutatni az (akár ikermonográfia témájának is alkalmas) társadalmi recepcióját a kultuszoknak, azaz nem tesz kísérletet a nyilvánosság tereibe eljutó üzenetek befogadói oldalának kimerítő feldolgozására (14–15.) – bár a legfontosabb kérdések kapcsán erről a tárgyról is fontos részinformációkat ad. (Legalaposabban: 243–248.) Az aldiszciplínában meghatározó, eredetileg 1987-ben megjelent, Ian Kershaw *A Hitler-mítosz* című monográfiájában erre is történt kísérlet.¹⁰ Azonban éppen utóbbi ismeretében mondható el: a magyar esetben még nem állnak rendelkezésre – talán nem is fognak – olyan gazdagságban források, illetve ezekről a forrásokról szóló szakirodalom, mint amelyek Kershaw számára lehetővé tették, hogy megalapozott (bár vitatható, és alkalmanként vitatott) becsléseket fogalmazzon

⁹ Vö. *Paksa Rudolf*: Vezér és próféta. Szálasi-kultusz a hungarista mozgalomban. Kommentár 7. (2012) 5. sz. 73–83.

¹⁰ *Ian Kershaw*: The 'Hitler Myth'. Image and Reality in the Third Reich. Oxford 1987.

meg a német társadalom nagyobb csoportjainak Hitler hatalmasra felnagyított alakjához való viszonyulásáról. Ez nyilvánvalóan hagy hiányérzetet az olvasóban, de kritikaként aligha róható fel, ha számot vetünk a forrásbázis kialakításával járó nehézségekkel. Összehasonlítható példát jelent ebből a szempontból Franco rendszere, amelynek támogatottságáról az ötvenes évek előtti időszak tekintetében az egyik korszerű alapmű szerzője, Stanley Payne is kénytelen belátni, valószínűleg sohasem fogjuk megismerni.¹¹ Legújabbán Rákosi kultusza kapcsán Apor Balázs mérte fel még az 1945 utáni időszakban is csak korlátozott biztonsággal becsülhető vezetői népszerűség megállapításának nehézségeit – meglátásai és különbségtételei (így a személy, a személy által képviselt rendszer és az idővel megkopó kultikus praxisok között) a korábbi idősakra értelemszerűen fokozottan érvényesek.¹² Turbucz munkájának célja ezen nehézségek miatt ezért a kultusz morfológiájának és szemantikájának feltárása, egyben analitikus rendszerezése lehetett, amelyet sikerrel meg is valósít. A könyvben tulajdonképpen a leíró nyelvtanát olvashatjuk a modern magyar politikai propaganda 1945 előtti messze legnagyobb erőforrásokkal megvalósított személyközpontú reprezentációs vállalkozásának, melynek csak a Trianon-kultusz haladta meg arányait. Pontosabb ugyanakkor *vállalkozásokról* beszélni – a szerző ugyanis gondosan jelzi, hogy egy kultuszról ír, de ez a konglomerátum korántsem volt mindig azonos célokat követő és azonos üzenetekkel operáló politikai és társadalmi aktorok koordinált erőfeszítéseiből létrejövő (és különösen nem homogén) reprezentációs egész.

A Horthy-kultusz, amint ezt a részletes elemzés kibontja, negyedszázadon át működő reprezentációs hatalmi jelenségegyüttes volt. A korszakolás elengedhetetlen, és a szerző nagyon jól döntött, amikor ebben az esetben nem korlátozta magát a leíró – morfológiai – jellegzetességek alapján elvégzett korszakolásra. Egyfelől feltétlenül védhető választás, hogy a főbb fejezetek a nemzetmentő (5.), az országépítő (6.), majd az országgyarapító/erőskezű kormányos (7.) kulcstopozsaiból, a kultusz meghatározó stratégiai metaforáiból indulnak ki. Fontos kiegészítés azonban, hogy Turbucz a három fő egységet politikai funkció szerint (is) törekedett elkülöníteni. Eszerint az első, kezdeti időszak a szegedi konzervatív és radikális jobboldali ellenforradalmi gondolathoz kapcsolódó kultuszépítésé, a nemzetmentő toposzával és a katona/diktátor frontharcos-mitológiákból ismerős alakjával a középpontban (különösen: 51–60.).

A második időszak az első világháborús előjáték és a genesis pillanatai után a kultusz szilárd működésének korszaka (1921–1938). A kezdeti konszolidációs

¹¹ Stanley G. Payne – Jesús Palacios: Franco. A Personal and Political Biography. Madison 2014. 511.

¹² Apor Balázs: The Invisible Shining. The Cult of Mátyás Rákosi in Stalinist Hungary, 1945-1956. Bp.–New York 2017. 185–187.

időszak után jól elemezhető lassú mozgások és állandóságok mentén, alkalmas a szétszalazásra, amelyet a szerző végre is hajt. (Ez a száz oldalt kitevő 6. fejezet az „országépítőről”, amely a propaganda által kiaknázott aspektusok felől közelít az időszakhoz, tárgyalva a vidéki utakat, a vitézavatásokat, az évfordulókat, a reprezentatív államfői feladatokat, az oktatás meghódítását, az életrajzokat, a kormányzósértési pereket egyaránt.) Ez a „passzív” kultikus vezérkép szűk két évtizede, amikor a Horthy-reprezentációk funkciója elsősorban integratív, a társadalmi egység szimbolikus kikényszerítését szolgálja. Ezt fogadja el az establishment minden vagy szinte minden szereplője, és ezért mindegyikük felsorakozik mögé, és emellett igyekszik a kultusz tárgyát, azaz a kormányzó alakját, saját ideológiai rendszerével rokonítani – ha úgy tetszik, kolonizálni a kultuszt a képviselt politikai irányzat számára (például Gömbös 1933-as megnyilvánulásai kapcsán: 190–191.).

A harmadik nagy szakasz pedig az az időszak, amikor Horthy Miklós újra aktívabban értelmezi szerepkörét, kihasználva a revíziós sikerek által megnövelt népszerűségét, a nevével és alakjával fémjelzett és egyre inkább azonosított rendszer legitimitásának tetőzését, illetve utóbb a háborús helyzetben a korábban inkább szimbolikus vezetőre vetülő társadalmi elvárásokat (199–200.). Ez utóbbi, 1938–1944 közötti időszak éppen ezért konfliktusosabb is a magyar szimbolikus politika történetében, mivel a kultusz az önállósuló kormányzó működését legitimáló, személyében hozzá lojális és önálló agendával kevésbé rendelkező személyek által mozgásban tartott gépezetté válik, koncentrálnak és részben elveszti korábbi integratív potenciálját éppúgy, mint politikai-ideológiai üzeneteinek ezt megengedő ambivalenciáját. Ez az időszak a jobbszél alternatív vezérképei ellen is irányul (167., illetve 216–220.), szorosabb egésszé állnak össze a kulcstartalmak (például háborús hős, nemzetépítő és -gyarapító, erős kormányos, a politika viharáival szemben védelmező), funkciójuk pedig – és ez egyértelmű elmozdulás – a kultusz tárgyának olyan politikai legitimációval való felruházása, amelynek révén aktív és jelentős beavatkozásokat hajthat végre a politikában (250.). Ehhez utóhangként, de a történelmi felelősségről való gondolkodás szempontjából fontos részként kapcsolódik a német megszállás alatt széteső kultusz jelenségeinek áttekintése, amely egyszerre jelzi erejét (teljes frontot nyitva Horthy alakját még Szálasiék sem veszik tűz alá, noha eseti támadásokat intéznek ellene), és a kormányzó ebből következő felelősségét: a lemondást halogatva legitimálta a népirtás műveletét (287–290.).

Turbucz a fenti változásokra érzékenyen követi a kultusz alakulását a törzsszöveg javát kitevő központi részben. Az első időszak reprezentációi homogének. Horthy kultuszának erős konzervatív forradalmár, radikális jobboldali vonásait a politikai nyilvánosság adottnak veszi, és ennek megfelelően ünnepli, elfogadja, fenntartásokkal akceptálja vagy elutasítja (94.). A kormányzóként való beiktatás után azonban

egy-két év alatt a kultusz különböző komponensekre hullik, párhuzamosan azzal, ahogy Horthy a konszolidálódó rendszerben hátrébb lép(het), passzívabbá válik. Ez az időszak valóban az ambivalenciáé. Herczeg Ferenc minduntalan tengelyt (néha egyenesen „gyémántosat”, néha puritánabbat), valamiféle gravitációs centrumot lát Horthyban. (Például 232., 279.) Egy olyan kormányzóról ír, más konzervatívokhoz hasonlóan, aki a nemzet és társadalom egységét testesíti meg, akinek az alakja vonz és integrál. (Vö. 140–144.) A szélsőjobb Horthy-kultusza is integrál persze, de csak egy előzőleg már „újjászületett” nemzetet. A gömbösi koreográfiák nyomán a szegedi gondolathoz idomított üzenetek ezzel egyidőben továbbra is a nemzet erőskezü újraalapítóját és ellenforradalmi megtisztítóját ünneplik (97–98.). A legitimisták pedig vagy hallgatnak, vagy erősen feltételes módon csatlakoznak az ünnepléshez – számukra Horthy akkor és annyiban lehet a nemzet megmentője és országépítő, amennyiben a legitim öröklési rend felfüggesztése révén megmenti azt a jövő számára (106., 110.). A konszolidáció időszakában a kultusz egészében véve mégis sodródik a klasszikus politikai konzervativizmus felé (a szerző az első fejezetekben bevezetett fogalmi készlete szerint a karizmatikus vezető alakjától a korlátozott vezérelv és az ehhez párosuló autoriter-konzervatív politikai pólus irányába), de a sodródás mellett a versengő ideológiák leplezett küzdelmének szimbolikus mezejévé is válik, hiszen az a politikai erő, amely nem tud bekapcsolódni a kultusz építésébe, egyben súlyos legitimitásvesztést is elszenved.

A fentiek jelzik a monográfia már megelőlegezett kiemelkedő hozzájárulását a történettudomány Horthy-értelmezéseihez. Horthyt nemcsak aktorként lehet és érdemes elemezni, de reprezentációs felületként is, olyan, a nyilvánosságban nagyon jelentős erőforrások révén propagált konstrukcióként, amelynek voltak rögzített elemei, ám az ezekhez társítható további jelentésréteg relatív prominenciájáért az egész korszakban küzdelem folyt. Ezt az olvasatot ugyanakkor félrevezető lenne abszolutizálni. A Horthy-kép kapcsolódó jelentésrétegeinek meghatározásáért azért folyt küzdelem, mert maga a kép magja, jól definiált komponensek révén, hatékonyan mutatott fel egy olyan nemzeti egységesszémét, amely a politikai establishment számára a társadalom befolyásolásának kiemelt eszköze volt. Ennek kibontása, strukturalista-szemiotikai elemzése a könyv legfőbb célkitűzése, amelyet a megfelelő mértékben árnyal a politikai versengés, a kultikus figura legitimációs potenciáljának kisajátítására való törekvés jeleinek azonosítása az elemzés során.

A kultusz integratív potenciáljának már említett, másik dimenzióját az establishmenten kívül tartott szélsőségesek – a tulajdonképpeni magyar nemzetiszocialisták – politikai állásfoglalásaikra gyakorolt korlátozó hatása alkotta. Különösen Szálasiék számára nagyon komoly problémát jelentett, hogy a kultusz révén erősen meghatározottá vált – megerősödésük idejére mindenképpen – a „nemzeti” fogalma és a nemzeti ügyek szolgálatának mibenléte. Turbucz sikeresen mutatja

ki a kultusz területén is leképeződő általános politikai ellentmondást: a rendszert lényegében megdönteni kívánó nyilasok szükségszerű és gyakran kelletlen kormányzóhűségének ambivalenciáját. Ennek a történetnek a vége 1944. október 15-e nyomán a nyilas propaganda érezhető felszabadulással végbement Horthy-ellenes fordulata.

Bár más országokban másként végződtek a párhuzamosan kibontakozó folyamatok, világos, hogy a Horthy-kultusz az establishmenten belül egységképző és egyben az ellenzékét is korlátozó hatása produktívan hasonlítható össze egyéb, a félperifériáról vett példákkal. Stanley Payne hívja fel a figyelmet, hogy Franco számára fontos tanulság volt a köztársaság előtti periódus diktátorának, Primo de Riverának tartózkodása a modern tömegpolitika feltételeihez való alkalmazkodástól. A 19. századi politikai-uralmi gyakorlatokat felélesztő, katona volta ellenére is bürokratikus autoriter rendszert építő Primo kudarcra ébresztette rá a Horthynál sokkal problémaérzékenyebb Francot a struktúrák és az ideológia szerepére a modern politikai rendszerek stabilizálásában. Franco egyszerre integrálta a *Falange* fasiszta mozgalmát, fasizálódott bizonyos mértékben¹³, és személye képezett hidat a keresztény-konzervatívok, a monarchisták csoportjai és a fasiszták között. A kevésbé tudatos politikusként működő Horthy esetében sokkal inkább a kultuszépítők alkották meg azt a képet, amely a tömegmozgalmat, paramilitáris szervezetet nélkülöző, hagyományelvű autoriter vezető képét egyszerre közelítette a konzervatív forradalom és a faszizmus karizmatikus vezérkoncepciójához, míg biztosította a hagyományos elitcsoportok hatalmának megőrzéséhez szükséges tekintélyt is. Salazar Pretoval, az integralisták a kékingesekkel folytatott rivalizálása strukturális szempontból ismét a Horthy–Szálasi ellentétpólussal mutat hasonlóságot.¹⁴ A kultikus reprezentációk – a luzitán integralizmus és a katolikus vallás – ebben az esetben is a fasiszta mozgalom mozgásterét (is) voltak hivatottak korlátozni, elsődlegesen az ideológiai mezőben, és ezáltal közvetve a politikai cselekvés minden területén.

Különösen érdekes Turbucz kutatási eredményei szempontjából az a megfigyelés, amely a vezérkultuszokat az egyéb integratív ideológiák hiányában keletkező „ersatz”-egységképző funkciójuk felől közelíti meg. Eszerint Lengyelországban ugyan a katolicizmus Portugáliához hasonlóan természetes bázisa lehetett volna az autoriter rendnek, de egy egységmítosz számára az adott történelmi helyzetben nem volt kiaknázható, mivel a Piłsudski-rendszer ellenzékével nem lehetett szembeszegezni. A tartalmi-ideológiai eltérések ellenére strukturális szempontból

¹³ Ennek pontos mértéke vitatott, de az általános trend megléte maga elegendő mértékben alátámasztja az itt bemutatott párhuzamosságokat. *Stanley G. Payne: Franco, the Spanish Falange and the Institutionalisation of Mission. Totalitarian Movements and Political Religions* 7. (2006) 191–201.

¹⁴ *Costa, A. – Rezola, M. I.: Political Catholicism* i. m. 359–360.

a Piłsudski-kultusz Horthyéhoz hasonló funkciókat látott el: területet foglalt a *Sanacja*, azaz a puccsal létrejött, pártok feletti „megtisztulást” szorgalmazó rendszer idején a tekintélyuralmi renddel szemben felsorakozó jobboldali erőkkkel, úgy a Dmowski-hívőkkel (Nemzeti Demokrácia, ND), mint az ND jobbszélén jelentkező radikálisokkal. A Horthy-kultusz „megállapodott” formájával mutat hasonlóságot a lengyel esetben az is, hogy az alakzat a vezérkultuszon túl ideológiailag meglehetősen „üres” maradt, tehát a régi típusú autoriter rendszerek dogmatikus ideológiákkal szembeni tartózkodását és a vezérkultuszt párosította. Ezért nevezte Stanislaw Andreski a rendszert „a két világháború közötti Lengyelországban a félfasizmusmal szemben létrehozott pseudo-fasiszta rendszernek” – legalábbis az „ezredesek”, Piłsudski utódai által a lengyel szélsőjobb felé történt részleges nyitás előtti időszakra vonatkoztatva.¹⁵

Magyarországban Horthy református volta, valamint a katolicizmus és a protestantizmus hagyományai mentén pilléresedett társadalom nehezítette a portugál típusú, az egyházon nyugvó legitimációs diskurzus kialakítását, míg Franco esetében a fasiszták integrálásának szándéka tette elégtelenné a tradicionalista-egyházi kultuszokat.¹⁶ A tágabb köztes-európai nagyrégióban is könnyen található további példa hasonló, a politikai teret „foglaló”, „kitöltő” kultuszokra szándékosan pontos ideológiai tartalommal nem rendelkező politikai rendek esetében. A romániai királyi diktatúra kísérlete, de még a balti országokban lezajlott – különösen a litván – autoriter fordulatok, így Antanas Smetona rendszere egyaránt igyekezett integratív kultikus gyakorlatok bevezetésével és a politikai reprezentációk mezejének „megszállásával” saját szélsőjobboldali ellenzékét fékezni.¹⁷

Turbucz könyve ezen a ponton sajnos megáll: regisztrálja a vezérkultuszok szempontjából nagyon is létező találkozási pontokat autoriter rendszerek és a totalizáló diktatúrák, így mindenekelőtt a fasizmusok között. Bár ezeket elemzi is, nem történik explicit kísérlet annak a kérdésnek a megválaszolására, hogy a reprezentációs praxis területén kimutatott egyezések és a politikai-ideológiai célok tekintetében nyilvánvaló eltérések által jellemzett Horthy-rendszer, akár csak egyéb, európai félperiférián kialakult hasonló rezsimek, a politikai későmodernhez (tehát a tömegpolitikához, a mobilizációhoz) fűződő ambivalens viszonyát éppen a kultuszok elemzése révén lehet-e pontosabban kijelölni Juan

¹⁵ Stanislaw Andreski: Wars, Revolutions, Dictatorships. Studies of Historical and Contemporary Problems from a Comparative Viewpoint. London–Portland 1992. 69–72.

¹⁶ Jerzy Holzer: The Political Right in Poland, 1918–39. Journal of Contemporary History 12. (1977) 395–412.; Vö. Paul Preston: Populism and Parasitism. The Falange and the Spanish Establishment, 1939–75. In: Fascists and Conservatives. The Radical Right and the Establishment in Twentieth-Century Europe. Ed. Martin Blinkhorn. London 1990. 138–156.

¹⁷ Anatol Lieven: The Baltic Revolution. Estonia, Latvia, Lithuania and the Path to Independence. New Haven 1994. 66–67.

Linz megközelítésénél? Elfogadja a linzi kereteket, noha a nemzetközi szakirodalomban éppen a kultuszok elemzése az egyik fő érv azok (részleges) felfüggesztése mellett.¹⁸ A Turbucz munkájának legfrissebb politikatörténi kontextusát adó, részben általa is hivatkozott parafasizmus- és a faszizálódás-elméletek¹⁹ célja ugyanis, hogy „meghaladják a dualisztikus sémát, amely szerint [egy rezsim] *vagy fasiszta vagy autoriter*, felismerve, hogy *fasiszta* vonatkoztatások nélkül még a két világháború közötti, *nem egészen fasiszta* diktatórikus rendszerek sem érthetőek meg kielégítően.”²⁰ A fasizmust nem monolitikus ideológiai alakzatként, sokkal inkább egy ultranacionalista szellemiségű mageszme köré rendeződő jelenségegyüttesként azonosító perspektíva elvben megengedi a motívumok, jellemzők vándorlását.²¹ Legjellemzőbb esetként a Roger Griffin 1991-es felvetése körül keletkezett szakirodalom a fasiszta reprezentációs praxisoknak egy azzal ellentétes, konzervatív ideológia köré fonódó megjelenését írja le, megjegyezve, hogy ilyen esetekben a tényleges fasiszta riválisok a tárgyalt „parafasizmus” számára fenyegetésként, nem pedig szövetségesként kerülnek szóba.²² Ez a megközelítés tekinthető a hatvanas évektől az ezredfordulóig (Nyugat-Európában és Észak-Amerikában) domináns értelmezések legfajszínűsabb kortárs kritikájának. Azt a paradigmát ássa tehát alá, amely Magyarországon és a magyar történetírásban elsősorban Juan Linz tipológiája révén hatott, és amely lényegében hagyományelvűként és autoriterként definiálta a félperiféria politikai rendszereit, megkülönböztetve őket a fasizmusoktól.

Annak ellenére, hogy ebben a vitában közvetlenül nem foglal állást, Turbucz Dávid könyve implicit módon erős érveket sorakoztat fel a hibridizációs és parafasizmus-elméletekkel szemben. Kétféle módon is sugallja, hogy egyes politikai technológiák vándorlása és a rezsimek valódi hibridizációja közé nem tehető egyenlőségjel. Egyfelől – közvetetten – ezt azzal támasztja alá, hogy felhívja a figyelmet a Masaryk körüli kultuszépítésre, amelyet viszont nem lehetséges hibridizációhoz,

¹⁸ *Thomas J. Miley*: Franquism as Authoritarianism. *Juan Linz and his Critics. Politics, Religion, and Ideology* 12. (2011) 1. sz. 27–50.

¹⁹ A *fascistization* kifejezés a politikai rezsimek (kölcsonzótt) fasiszta elemekkel való feltöltődésére utal ebben a historiográfiai diskurzusban, és nem kapcsolódik a faszizálódás régi, marxista értelmezéséhez.

²⁰ *Aristotle Kallis*: The ‘Fascist Effect’. On the Dynamics of Political Hybridization in Inter-War Europe. In: *Rethinking fascism and dictatorship in Europe*. Eds. António Costa Pinto – Aristotle Kallis. Houndmills 2014. 13–41., különösen: 13–14.

²¹ *Roger Eatwell*: Introduction. *New Styles of Dictatorship and Leadership in Interwar Europe. Totalitarian Movements and Political Religions* 7. (2006) 2. sz. 127–137.; *Aristotle Kallis*: ‘Fascism’, ‘Para-fascism’ and ‘Fascistization’. On the Similarities of Three Conceptual Categories. *European History Quarterly* 33. (2003) 219–250.

²² *Roger Griffin*: The Nature of Fascism. London 1991. 130–131. Vö. *Kallis, A.*: The Fascist Effect i. m. 36–37. és *Üö*: Fascism, Para-fascism and Fascistization i. m.; *David D. Roberts*: Fascism and the Framework for Interactive Political Innovation during the Era of the Two World Wars. In: *Costa-Pinto, A. – Kallis, A.*: Rethinking fascism i. m. 42–66.

para-fasiszta tendenciákhoz kapcsolni. Ez rávilágít arra, hogy a kultuszok kialakulása nem volt feltétlenül ideológia- vagy rendszerfüggő, mint ahogy a biztonság sugárzó vezető alakjának vonzereje sem kizárólag nem-demokratikus társadalmakban érvényesülhetett.²³ Fontosabb ennél ugyanakkor, hogy a Horthy-kultusz kapcsán pontosan dokumentálja, hogy a reprezentációs technikák milyen ideológiai tartalmakat és milyen, a fennálló politikai rendet legitimáló logikákat közvetítettek a nyilvánosság tereiben. Ezek pedig a fennálló rendnek a politikai pluralizmus egyes, a társadalmi hierarchiába vetett hittel ötvöződő jegyeit is őrző, az organicista-korporatista államideológiáktól távolságot tartó önképével összhangban történtek.²⁴ A Horthy-kultusz a munkában kibontakozó képe egy lényegénél fogva nem demokratikus, de a politikai versengést kategorikusan nem is elutasító autoriter rendbe illeszkedik, és sok szempontból „államfői”, nem pedig a szó diktátori értelmében vett „vezetői” szerep körül alakul ki. Ehhez hozzáfűzhetjük: a hibridizációs paradigma, a parafasizmus-elmélet alkalmazhatósága leginkább a kormányzó párt és miniszterelnök vezetői kapcsán lenne vizsgálható a két világháború közötti magyar történelem esetében. Ez a könyvben jó okkal nem történik meg, hiszen nem témája annak, ám a magyar politikatörténet kultikus dimenziójának összehasonlító kutatása elsősorban Gömbös és Imrédy alakjainak, a rájuk vonatkozó reprezentációknak hasonló alapos vizsgálata után válhat csak teljes mértékben összehasonlíthatóvá egyéb országokkal.

Szemben a parafasizmusokra vonatkozó teorizálással, a karizmatikus vezető fogalma körül kialakult történeti diskurzusra a könyv egyértelműen támaszkodik, véleményünk szerint indokoltan. Előbbi megközelítés lényegében technikai és ideológiai komponensek vándorlására, eredeti politikai kontextusaikon kívüli felbukkanására és hatására fókuszál. A karizmatikus vezető weberi gyökerű fogalma abból a szempontból (is) alternatívának tekinthető, hogy tartalmilag lényegében „üres”, tehát nem kötődik hozzá egyértelmű ideológia. Inkább praxisok és legitimációs minták, semmint politikai identitások mentén ragadható meg. Ezért lehetséges és ígéretes a karizmatikus és az ideológiai uralom elválasztása, megkülönböztetése.²⁵ Ebben az esetben a vezető karizmája „szabad politikai vegyérték” marad, amely utóbb akár konzervatív-reakciós berendezkedések legitimálására is irányulhat. A Horthy-kultusz kulisszái mögött zajló értelmezési versengés, a

²³ *Andrea Orzoff*: The Husbandman: Tomáš Masaryk's Leader Cult in Interwar Czechoslovakia. *Austrian History Yearbook* 39. (2008) 121–137.

²⁴ A hierarchikus és organikus állameszme közötti ellentét rendszertipológiai jelentőségét kiemeli *Geoff Eley*: Conservatives and radical nationalists in Germany. The production of fascist potentials, 1912–28. In: *Blinkhorn, M.*: Fascists and Conservatives i. m. 50–70., különösen: 52.

²⁵ *António Costa Pinto – Stein Ugelvik Larsen*: Conclusion. Fascism, Dictators and Charisma. *Totalitarian Movements and Political Religions* 7. (2006) 2. sz. 251–257., különösen: 256.

Horthy-kép konzervatív vagy radikális jobboldali konnotációkkal való felruházása éppen ezt az eredeti ideológiai ürességet engedi feltételezni. A háborús hős alakját a társadalmat radikálisan újjászervező, „morálisan” revitalizáló vezető (radikálisok), az állandóság és biztonság ígéreteit hordozó államfő (hagyományos konzervatívok) és a kvázi-uralkodóként működő, a politika felett álló, de annak fő irányaira ható autoriter vezér (Horthy köre és maga Horthy a harmincas évek második felében) figurái felé egyaránt lehetségesnek tűnhetett eltéríteni, ahogy erre különböző időszakokban sor is került. Talán éppen ezek miatt, vagy a minden kultuszépítő által tiszteletben tartott politikán-kívülsége következtében azonban a kultuszban azonosítható ideológiai vákuum nem tűnt el teljesen.²⁶ Ez is rokonítja a Horthy-kultuszt más anti-ideologikusan konstruált vezetőképekhez, mindenekelőtt a Piłsudski marsall körül létrejött, már említett lengyel kultikus praxisokhoz.²⁷ A fentieket egységben szemlélve, a szerző tág nemzetközi tájékozódását és a feldolgozott empíria kiterjedtségét is mérlegelve, elsődleges, a kutatás egyéb felismeréseit megalapozó eredménynek azt tekinthetjük, hogy a könyv többszörösen és sikerrel érvel amellett, miért nem csak totalitárius rendszerek építenek vezérkultuszokat, és a vezérkultusz megléte miért nem olyan tünet, amelyből automatikusan totalizáló politikai tendenciákra vagy a parafasizmusok körébe sorolható hibrid uralmi forma kialakulására lehetne következtetni.

Hiányérzet talán azért marad csak az olvasóban, mert Turbucz ezt az általa azonosított értelmezési lehetőséget nem kamatoztatja következetesen az egész műben, a nemzetközi összehasonlító szakirodalom általa is hivatkozott áramlataihoz illeszkedve. Ezzel a felvetéssel azonban a kritikai megjegyzések felől már elmozdulunk a lehetőségekről való gondolkodás irányába. A könyv rendkívüli mennyiségű empíriát igyekszik feldolgozni és strukturálni, a szerző által általában indokoltan megválasztott szempontok alapján. Ebből kiolvasható a Horthy-kultusznak egy olyan kronológiailag strukturált – ám saját, belső jellemzői és funkciói által tagolt, nem pedig kényelmesen, „bevett” korszakhatárokkal szabdalva – képe, amelynek központi elemei indokoltan állnak a szintézisigényű munka középpontjában. Pontosán a feldolgozott anyag mennyisége miatt emellett a munka irányt is mutat esetleges jövőbeni kutatások számára. A karizmatikus hatalom és hatalomgyakorlás kérdésköre mellett például a Horthy-kultusz befolyásolásáért, a tartalmak definiálásáért folyó versengés és az establishmenten

²⁶ Ennek megfelelője Eatwell karizmatikus uralmi tipológiájában a „kultusz-karizma”. *Roger Eatwell: The Concept and Theory of Charismatic Leadership. Totalitarian Movements and Political Religions* 7. (2006) 2 sz. 141–156., különösen: 144.

²⁷ *Andreski, S.: Wars, Revolutions, Dictatorships* i. m. 71., illetve tágabban, a morális regeneráció programjának ideológiai ürességéhez kapcsolódóan *Eva Plach: The Clash of Moral Nations. Cultural Politics in Piłsudski's Poland, 1926–1935. Athens (USA) 2006.* 76–101.

belüli politikai küzdelmek tágabb története vélhetően produktív módon lehetnének összevethetők más európai példákkal, de egyéb hazai kultuszokkal is.

Turbucz kötetében mindvégig kiválóan adatozza azt a munka egészét átszövő és alapvető jelentőségű felismerést, hogy sokan építik a kultuszt, sokféle céllal. Néha – amint erre felhívja a figyelmet maga is – akár egyetlen személy is diametrálisan ellentétes üzeneteket igyekszik közvetíteni, amelyek egyaránt Horthyt dicsőítik. Kozma Miklós eleinte a szegedi gondolat, majd egy, a szélsőségektől tartó konzervativizmus jegyében – évtizedes időkülönbséggel, de – azonos intenzitással magasztalhatta Horthyt. Az pedig, hogy Gömbös, Szálasi és mondjuk Herczeg Ferenc egyaránt más-más politikai ideológia mentén dicsértek a kormányzót, éppannyira magától értetődő, mint amennyire alapvető jelentőségű a kérdés, hogy ha egyszer ennyien és ennyiféle módon járultak hozzá, akkor mi is volt valójában a Horthy-kultusz? A monografikus feldolgozás nem utolsó érdeme, hogy a „Horthy-kultusz” mint kifejezés, minden magától értetődőséget elveszti.

Szintén fontos eredménynek tekinthető, hogy a kötet birtokában sokkal jobb rálátásunk van – a sajtótörténeti munkákat kiegészítve – a kormányzat és a tágabb politikai osztály reprezentációs hatalmára, arra, hogy hogyan és hányféle módon (az egyik első igazán modern magyar propagandafilmtől a 19. századot megidéző kalendáriumokon át a szimbolikus köztér-megszállásokig – 76., 84., 110–119.) lépett a nyilvánosság elé a kultusz. Kétség nem férhet ahhoz, hogy egészében véve a modern propaganda működését látjuk, amelynek a médiumok tekintetében tapasztalt heterogenitása, rétegzettségé inkább erősíti társadalmi elérését, és nem az archaikusság jele. A vezérkultusz konzervatív hangoltsága miatt az üzeneteket érezhetjük archaikusnak, de a gépezet működésének párhuzamait korábbi történelmünkben hiába is keresnénk – még ha itt nem is a propaganda időtlen logikájára, hanem az eszközök változatosságára és a sok ágensen keresztül megvalósuló disszeminációjára gondolhatunk csak.

A könyv sokszorosan tanulságos, a kutatási eredmények meggyőzőek, az összkép egyszerre újszerű, ám értelmezhető, és fontos hozzájárulást tesz a napjainkban (is) zajló nemzetközi és hazai történetírói diskurzusokhoz, vitákhoz. A fentebb említett, a kultuszhoz közvetlenül kapcsolódó további kutatási lehetőségek mellett két fontos komparatív irány is felvethető a jövőbeni nagyobb vizsgálatok vonatkozásában, amelyek további hozzájárulásokat tennének a tudományterülethez. Egyfelől gazdagítaná múltértelmezéseinket, ha a magyar történelem 1848-tól máig tartó korszakairól összehasonlító kultuszelemzések készülnének. Másfelől a két világháború közötti kultuszok esetében megindult és már számos eredményt produkáló nemzetközi kutatások gazdagíthatóak lennének, különösen a közép- és kelet-európai kisállamok alaposabb vizsgálatával. Ez azért lenne különösen hasznos, mert a nyugat-európai mintákra koncentráló

vezérkultusz-kutatás természetes módon kapcsolódik a fasiszta vagy fasisztoid vezetők politikai rendszereinek vizsgálatához, amely alól az ibériai, vegyesebben megítélt rendszerek kultuszairól és reprezentációs politikáiról, harcairól született terjedelmes korpusz és a szovjet kultuszok kutatása jelent kivételt. A spanyol és portugál párhuzamokról született kutatási eredményeket alapul véve, az autoriter rendszerekre és a para-fasizmusokra vonatkozó vitatkozó elméleti megközelítéseket kamatoztatva, és immár Turbucz Dávid eredményeire is hagyatkozva széles tér nyílik a modernitáshoz alkalmazkodó tekintélyelvű rendszerek kultuszaik felől történő értelmezéséhez, a két világháború közötti Európa jelentős részének politikai fejlődését meghatározó rezsimek pontosabb megértéséhez. A vezetői kultusza – ez a könyv fontos elvi tanulsága is – nem a totális diktatúrákra korlátozódott. A demokratikus politikai folyamatokat ennél szélesebb platformról, a világháború utáni *malaise* és irracionalizmus széles, bár amorf talapzatáról támadó, gyakran a múltba néző, de jellegzetesen modern, későmodern jelenségegyüttesekről volt szó Magyarországon és másutt is. Éppen ezért tanulmányozásuk általánosságban segít hozzá az alkotmányos keretek között zajló folyamatokat a propaganda eszközeivel aláásó, kiüresítő vagy felfüggesztő ideológiai vállalkozások jobb megértéséhez.

THE TAXONOMY OF A CULT

Reflections on the “The Cult of Horthy, 1919–1944”
by Dávid Turbucz

by Gergely Romsics

SUMMARY

This book by Dávid Turbucz addresses the fundamental issues of the writing of comparative political history. The question of how to grasp the essence of the regimes that were formed in the interwar period on the so-called semi-peripheries of Europe has been a central issue of this sub-discipline for several decades. Thanks to the results of this book, we can now determine with increased precision the nature of the politics of representation in the Horthy regime, which in turn offers the possibility of a potentially fertile dialogue with various international schools. Over the past decade it has been foremost the theories of “hybridization” and “para-fascism” that have posed a challenge to the traditional interpretation of the half-peripheral regimes represented by Juan Linz and others. This work by Turbucz is a strong argument supporting why, with the necessary adjustments, the key ideas of the Linz paradigm can still be maintained against the critical stance of the more recent approaches.